

Джаманкулова А.Т.

«МАНАС» ЭПОСУНУН НЕГИЗИНДЕ СӨЗ ӨСТҮРҮҮНҮН
АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

Джаманкулова А.Т.

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ РЕЧИ НА ОСНОВЕ ЭПОСА «МАНАС»

A.T. Dzhamankulova

SEVERAL MATTERS OF LANGUAGE DEVELOPMENT BASED
ON LEARNING «MANAS» EPOS

УДК: 811.512.154:371.32

Бул макалада кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда текст менен иштелүүчү методикалык иш-чаралар берилген. Текстти сабакта пайдалануу аркылуу студенттерге лексикалык, грамматикалык компетенцияларды калыптандыруунун теориялык жана практикалык маселелери каралат.

Негизги сөздөр: тажрыйба, усулдук колдонмо, сөз өстүрүү, мүмкүнчүлүк, кабылдоо, маани, жети осуят, атуул, тапшырма, үзүндү, саясат, жетекчилик.

В данной статье даны методические рекомендации по работе с текстом при изучении кыргызского языка как второго. Рассматриваются теоретические и практические вопросы по использованию текстов при формировании лексических и грамматических компетенций у студентов.

Ключевые слова: опыт, методическое пособие, развитие речи, возможность, восприятие, значение, семь заповедей, гражданин, задание, отрывок, политика, руководство.

The article consists of methodological recommendations on working with text in learning Kyrgyz language as a second language. Theoretical and practical issues of using text in formation of lexical and grammatical competence of students are considered.

Key words: experience, toolkit, speech development, opportunity, perception, value, seven commandments, citizen, assignment, excerpt, politics, manual

Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутуу боюнча бүгүнкү күндө бир топ тажрыйбалар топтолууда. Бирок программалар жана окуу китептери, усулдук колдонмолор талаптагыдай деңгээлде иштелип чыкты деп айтууга болбойт. Башкача айтканда, кыргыз тилин бөтөн тилдүү студенттерге үйрөтүүдө бир катар маселелер бар. Алардын бири орус тилинде окуган студенттердин ушу күнгө чейин кыргыз тилинде так же толук сүйлөп кете албагандыгы менен байланыштырууга болот. Мамлекеттик тилди окутуудагы ар түрдүү проблемаларды жоюунун бир багыты усулдук иш-тажрыйбаларга кайрылууда турат. Анткени кандай тилди үйрөтүүдө болбосун, сөзсүз мугалимдин чеберчилиги, ар түркүн ыкмаларды колдонушу маанилүү. Мамлекеттик тилди окутууда өтө маанилүү орунду ээлеген проблема - бул сөз өстүрүү жумушу. Мына ушул проблемага келгенде окутуучунун өткөн сабагын,

предметин студент канчалык кабыл алып жаткандыгына байланыштуу кароо зарыл. Ошондуктан бул проблема, сөз өстүрүү жумушу, мамлекеттик тилди орус тилинде окуган студенттерге окуткан биринчи саатынан башталат. Бир нече сабактын мисалында сөз өстүрүү сабагынын жүрүшүн анализдеп берүүгө мүмкүнчүлүк бар.

Бул сабак «Манас жана анын осуяттары» деп аталат. Мындай аталыштагы сабак окуу программасында пландаштырылган эмес. Бирок бул сабакты өтүүдө окуу программасында, жумушчу программасында пландаштырылган көнүгүү иштөө сабактарынан же текст иштөө сааттарынан пайдаланылат. Ошону менен катар окуу программасындагы сөз өстүрүү жумуштарына ыйгарылган сааттардан да үнөмдөп, бул сабакты өтүүгө болот. Аталган сабакты өтүүнүн төмөнкүдөй максаттары бар. Биринчиден, кыргыз элинин улуу эпосун республикада жашаган башка улуттун атуулдарына түшүндүрүү менен эпостун негизги сюжетинен маалымат берүү. Мында эпостун көлөмүн, көркөмдүк касиетин, варианттарын айтуу жана түшүндүрүү аркылуу, «Манастын» кыргыз элинин турмушунда ээлеген ордун чечмелеп көрсөтүү максатын көздөйт. Экинчиден, аталган сабак эпостун бүгүнкү күндөгү кудуретин түшүндүрүү – бул эпосту бир мезгилде жашап өткөн көркөм чыгарма катары гана кабылдоо менен чектелип калбастан, анын бүгүнкү күндөгү маанисин ачып берүү максатын көздөйт. Мына ушул жерге келгенде мамлекеттик иштин бир бөлүгү катары кабылданып, жети осуятты таап көрсөтүп, аны андан ары турмушка айкалыштыра кароо принциптери иштелип чыккан мамлекеттик саясатты республиканын бардык атуулдарына текши жеткирүүгө умтулуу милдети турат.

Сабакка киришүүдөн кыйла мурда студенттерди текст менен тааныштыруу жүргүзүлөт. Бул сабак башталаардан бир жумача же андан да көп убакыт алдын ала ойлонуштурулуп тапшырма берилет. Мындай тапшырмада бүгүнкү күндөгү мамлекеттик саясатка катышы бар эпостук үзүндүлөргө басым коюлат. Башкача айтканда, студент текст менен таанышуудан, андагы сөздөрдү үйрөнүүдөн соң бүгүнкү күнгө байланыштырып текст түзө алууга мүмкүнчүлүгү эсепке алынат. Ошондуктан мугалим өзү тандап алган текстке өзгөчө сөздүн касиетин,

маанилик колдонушун көңүлгө алуу керектиги көрүнөт.

Текстке чейинки тапшырма:

1. Студенттерге өзүлөрүнүн каалосу боюнча даяр текст (эпостогу каармандардын бири) сунушталат. Текст тапшырылгандан кийин мугалим тексти түшүндүрүп, көркөм окуйт, түшүнүксүз сөздөргө басым коюлат, которулат. Даяр текст өздөштүрүлгөндөн кийин, ал тексттин айрым, унутуп койгон сөздөрдүн ордуна өзүнүн билген, мааниси окшош сөздөр менен алмаштырууга жол берилет.

2. Текст боюнча сөздүк иши жүргүзүлөт. Мында студент жаңы сөздөрдү үйрөнөт, мурда үйрөнгөн сөздөрдүн мааниси такталат, ал сөздөрдүн жаңы мааниге ээ болуп берилишин көрсөтөт.

Эпостогу каармандардын образы

Алмамбет

Манастын кырк чоролорунун эң көрүнүктүүсү, ишенимдүүсү, баатыр кол башчы. Кытай кандыгынын аскер башчысы Соорондук кандын баласы. Он төрт жашынан атасынын ордуна такка минип, эл башкарат. Калыстыгы адилеттиги менен айырмаланган. Бирок кандыктагы ич ара келишпестиктен, көрө албастыктан, куугунтуктан кор болуп, Манас тууралуу угуп, өз каалоосу, эрки менен Манаска келип кошулган. Эмчектеш бир тууган, Манастын оң колу болуп саналган. Бардык Манас баштаган жортуулдарда эрдиги, баатырдыгы менен зор урмат-сыйга бөлөнгөн. Эпосто ал мындай сүрөттөлөт:

Узун бойлуу, кең далы,
Ары балбан, ары шер,
Зорлугу тоонун теңиндей,
Ким көрүнсө жегидей,
Сепкили жок ак жүздүү,
Чекири жок кой көздүү,
Сары жаргак шым кийген,
Сарала сындуу ат минген,
Түпөгү жок найза алган,
Жанына жалаң кылыч байланган.

Кошой

Элдин башын кошуп, туура жолго баштаган терең акылман карыя жана өз элинде, душмандардын ичинде да теңдеши жок балбан, баатырлыгы менен айырмаланган. Ал жигердүү кол башчылыгы, жекече баатырдыгы менен башкалардан айырмаланып турат. Эч ким даап келип, тике сөз айта албаган Манаска тике, жүйөлүү сөздөрүн тартынбай айткан, кемчиликти ачык айтып, көрсөтүп, керек болсо жалпы иштин кызыкчылыгы үчүн калк астында жемелей алган, кайраттуулугу, намыстуулугу менен айырмаланган. Кошойдун акылмандыгын, баатырлыгын сүрөттөгөн, Манастын сөзү менен берилген ыр туруктуу эпитетке айланган:

Абам Кошой – карыям,
Айла тапкыч – олуям.
Өйдө турсам – өбөгүм,

Ылды турсам – жөлөгүм.

Астыга салсам – ак жолум,

Аркада жүрсө – сан колум.

[Б.М. Юнусалиев «Манас» эпосуна кириш сөз»

- Фрунзе:

Кыргызмамбас, 1958, 394-б.]

Бакай

Көптү көргөн, жашы улуу, кыраакы, акылман, кеңешчи, насаатчы карыя адам болгон. Ошондой эле кыргыз элинин жакшы салттарын сактоочусу жана билгичтиги менен айырмаланган. Бакай өзүнүн Манаска жан дили менен берилип, мындай кызматын жалпы кыргыз элине, анын биримдигине, көз карандысыз эркин жашоосуна кызмат кылуу деп эсептеген жана башкалардан да ушуну талап кылган. Бардык учурларда Бакай Манаска, кыргыз элине акылын, кеңешин, оюн айтып турган. Мына ошондуктан жомокто Бакайга:

Капилеттен сөз тапкан,
Караңгы түндө көз тапкан,
Акылы менен жайкаган,
Алты айлык болор азапты
Көз ачымда байкаган
Адамзаттын туйгуну,

Олуяттын кулуну, - деген терең маанилүү ырлар аркылуу так мүнөздөмө берилет. [www.eposmanas.ru. Б.М. Юнусалиев «Манас» эпосуна киришүү.]

"Манас" эпосун дүйнөлүк эпостордун катарына кошуучу жогорку идеялуулук, көркөмдүк касиеттеринин бири – мына ушул чексиз патриоттук сезимдин чоң орун алышы деп билебиз. Патриоттук сезимдин күчү натыйжасында Манас баштаган кыргыз уруулары, жолдо кызыл кыргынга карабай, Алтайдан Ала-Тоого келет. Өскөн жерди, тууган элди сүйүү мотиви жомоктун оң каармандарынын ар биринин кылган аракеттерине, кулк-мүнөзүнө ар дайым жетекчилик кылат.

Текстен кийинки тапшырма:

1. Студенттерге суроо берилип, ал суроолорго студенттер тексти пайдалануу аркылуу жооп бериши зарыл. Мисалы, эпостогу Кошойдун образын алсак:

Кошой башкалардан эмнеси менен айырмаланган?

Ал жигердүү кол башчылыгы, жекече баатырдыгы менен башкалардан айырмаланып турат. Менимче,...

Кошойдун башка каармандардан артыкчылыгы эмнеде?

Эч ким даап келип, тике сөз айта албаган Манаска тике, жүйөлүү сөздөрүн тартынбай айткан. Анткени ...

Эпосто Кошой кандайча сүрөттөлгөн? (көркөм окуу)

Абам Кошой – карыям,
Айла тапкыч – олуям.
Өйдө турсам – өбөгүм,

Блдый турсам – жөлөгүм.

Астыга салсам – ак жолум,

Аркада жүрсө – сан колум.

Мында мугалим ар бир студенттин сүйлөө чеберчилик, сүйлөм түзүү ыкмасын көңүлгө алып, кетирген кемчиликтерин оңдоп турат. Бул учурда грамматикалык эрежелер түшүндүрүлөт, кыргыз тилинин өзгөчөлүгүнө көңүл бурулат.

3. Төмөндөгү сөздөр менен сүйлөм түзгүлө: баатыр, акылмандык, калыс, адилет, кол башчы, балбан.

Түзүлгөн сүйлөмдүн туура айтылышына өзгөчө маани коюлат. Андан ар кимдин канчалык сөз үйрөнүшүнө карата бааланат жана сүйлөм түзүүдө эпостук материалдар канчалык колдонулганына басым коюлат. Сүйлөм түзүүдө сүйлөмдөрдүн жөнөкөй жана татаал экендиги эсепке алынат.

2. Андан кийин студенттер даяр сүйлөмдөр менен өз-ара маектешет. Мисалы:

- Баатыр Кошой кандай адам болгон?

- Ал акылман, теңдеши жок балбан болгон.

- Туура айтасың, ал Манаска жүйөлүү сөздөрүн тартынбай айткан, өзү кайраттуу, намыска бек адам болгон.

- Сен Кошойду өз элинин патриоту деп эсептейсиңби?

- Албетте, ал элдин башын кошуп, туура жолго баштаган терең акылман карыя. Ал өз элинде да, душмандардын ичинде да теңдеши жок балбан болгон.

- Ооба, патриоттук сезимдин күчү натыйжасында Манас баштаган кыргыз уруулары жолдогу жортуулдагы жоготууларга карабай Алтайдан Ала-Тоого келген.

- Менимче, Манас аны өтө урматтаган, сен макулсуңбу?

- Ооба, анткени эпосто Манастын сөзү менен берилген ыр Кошойго болгон мамилесин көрсөтүп турат.

Мугалим каталарын оңдоп, тууралайт. Студенттер айрым түшүнбөгөндөр боюнча суроолор берилип, жооптор, түшүндүрмөлөр окутуучу тарабынан айтылат. Ал эми жыйынтыктоодо эпостун айрым сүрөттөрү, видео пайдаланылат.

Адабияттар:

1. Каралаевдин С. Варианты «Манас». – 1 том., Ф., 1958.
2. Юнусалиев Б.М. «Манас» эпосуна кириш сөз» - Ф.: Кыргызмамбас, 1958.
3. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. - М., 1965.

Рецензент: д.пед.н., профессор Чыманов Ж.А.